

Fragment pracy *Nadzór merytoryczny nad poborem prób i oznaczaniem fitobentosu w rzekach i jeziorach wraz z opracowaniem oceny stanu i klucza do oznaczania fitobentosu*

Zamówienie zostało wykonane przez Firmę Adasa Sistemas pod kierownictwem Rominy Álvarez Troncoso. Przy realizacji wymaganych prac z ramienia wykonawcy uczestniczył zespół specjalistów diatomologów, w składzie:

- prof. dr hab. Andrzej Witkowski,
- prof. dr hab. Joanna Żelazna-Wieczorek,
- dr Joanna Picińska-Fałtynowicz,
- dr Agata Wojtał,
- dr Małgorzata Bąk,
- dr Ewelina Szczepocka,
- dr Katarzyna Szulc,
- dr Bogusław Szulc,
- dr Hanna Szymańska.

***prof. dr hab. Joanna Żelazna-Wieczorek
dr Małgorzata Bąk***

Uwagi i proponowane zmiany do przewodnika metodycznego z roku 2006

uzupełnienie

PN-EN 14407 czerwiec 2007

Jakość wody. Wytyczne dotyczące identyfikacji, oznaczania ilościowego i interpretacji wyników badania próbek okrzemek bentosowych z wód płynących

1. Termin poboru prób

W Polsce optymalnym dla odnotowania dynamiki sezonowych zmian jakości wody byłby trzykrotny pobór prób: wczesną wiosną (marzec/kwiecień); latem (lipiec) i jak wyżej, koniec roku hydrologicznego (wrzesień/październik) i dodatkowy zimowy termin dla rzek wyżynnych i górskich. Ze względu na ograniczenie wydatków pobór prób fitobentosu okrzemkowego, może odbyć się okresie zamykającym rok hydrologiczny, na przełomie września i października. W większości typów wód płynących jest to czas stabilnych przepływów. Jednocześnie, tak wybrany czas poboru prób pozwala uchwycić wpływ antropopresji związany ze sposobem zagospodarowania i użytkowania zlewni.

Przy wyznaczaniu terminu poboru prób należy:

- uwzględnić warunki meteorologiczne i hydrologiczne (co najmniej 3 dni po nawalnych opadach deszczu z pominięciem okresów długotrwałych wezbrań i niżówek),
- oraz pamiętać, aby coroczny pobór prób odbywał się w analogicznym terminie (+/- 2 tygodnie), jednak z uwzględnieniem ewentualnych anomalii pogodowych w poszczególnych latach.

W jeziorach (bez zmian).

2. Stanowisko badawcze

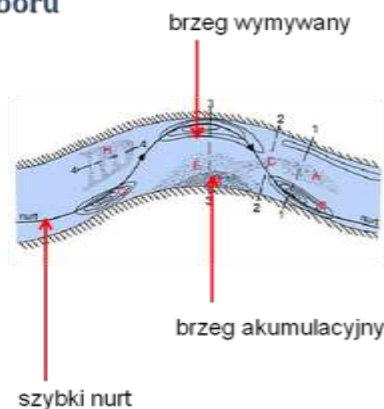
Wody płynące:

- stanowisko poboru prób powinno być zlokalizowane na odcinku brzegowym rzeki o długości od 50 do 100 m, charakterystycznym dla danego typu rzeki (patrz poniżej),
- wybrane miejsce poboru próby musi charakteryzować się umiarkowanym przepływem wody (unikamy szybkiego nurtu i zastoisk),
- wybieramy miejsce o jak największym nasłonecznieniu,
- fitobentos zbieramy z podłoża trwale zanurzonego w wodzie,

Wody stojące:

- stanowisko powinno znajdować się w strefie litoralnej,
- w miejscu pozbawionym częstego i silnego falowania.

Rzeka nizinna – lokalizacja miejsca poboru prób

Potencjalne miejsca poboru prób

Miejsca nie zalecane do poboru prób

Jezioro – lokalizacja miejsca poboru prób

Potencjalne miejsca poboru prób

Miejsca nie zalecane do poboru prób

3. Metody poboru prób

3.1. Wybór podłoża

Zgodnie z EN 13946 wybrane podłoże musi być stale zanurzone w wodzie i być tego samego typu dla wszystkich badanych stanowisk. W rzekach na obszarze Polski wyznaczenie jednego typu podłoża jest niemożliwe. Zalecane do badań fitobentosu jest twarde podłoże, z którym okrzemki są trwale związane takie, jak skała, różnej wielkości kamienie lub podłoża wprowadzone do wód przez człowieka – podpory mostów (ale nie wykonane z drewna), cegły. Elementy wprowadzone przez człowieka, muszą znajdować się w wodzie przynajmniej przez 4 tygodnie. W głębokich rzekach, w których dominującym typem podłoża jest muł i piasek, europejska norma zaleca wprowadzenie sztucznego podłoża w strefie eufotycznej. Jednocześnie dopuszcza zbieranie prób fitobentosu z zanurzonych stale części makrofitów.

Należy jednak pamiętać, że każdy typ podłoża charakteryzuje się swoim właściwym składem gatunkowym okrzemek, między innymi związanym ze sposobem związania się z podłożem, co między innymi zależy od szybkości nurtu rzeki.

3.2. Pobór prób w zależności od rodzaju podłoża

Epipsammon, epipelon. Bentos zbieramy przy użyciu szklanej lub plastikowej pipety zakończonej gruszką, z powierzchniowej warstwy dna o miąższości 5 – 25 mm, z większej głębokości czerpakami; próby umieszczamy w 100 ml pojemnikach na próbę (moczówek, te należy przechowywać w ciemności) lub w butelkach z ciemnego szkła.

Epiliton, epiksylon. Bentos zbieramy z kamieni, drewna, zanurzonych trwale w wodzie. Pobieramy przez zeszkrobanie z powierzchni śliskiego biofilmu nożykiem, szpatułką lub szczoteczką. Zebrane kamienie, drewno przenosimy do kuwety, w której znajdują się czysta woda destylowana (70–90 ml) i myjemy je przy użyciu szczoteczki a zebraną warstwę zlewamy do pojemnika na próbę.

Epifiton. Zbieramy z zanurzonych części makrofitów. Wycinamy odpowiednie fragmenty roślin, przenosimy je do plastikowej kuwety i płuczemy, myjemy wodą destylowaną, następnie zlewamy wypłukany epifiton do pojemnika na próbę. Można także widoczny nalot okrzemkowy z części makrofitów zeszkrobać nożykiem.

Użyte do poboru próby pipety, nożyki, kuwety itp., należy umyć, każdorazowo po poborze próby, najlepiej w wodzie bieżącej. Szczoteczki traktujemy jako narzędzie jednorazowe dla każdej z prób!

Zebrane próby należy dokładnie opisać (zaetykietować) z uwzględnieniem daty, miejsca poboru oraz charakteru siedliska itp.

Utrwalenie materiału: alkohol etylowy w takiej ilości, alby stężenie końcowe roztworu wynosiło około 20%, płyn Lugola.

Uwaga: jeżeli istnieje taka możliwość, czyli niewielka odległość miejsca poboru prób od laboratorium, lub możliwość przechowywania prób w niskiej temperaturze (nie dłużej jak 24 godziny), próby powinno się przejrzeć wstępnie na żywo, przed utrwaleniem, w celu sprawdzenia czy próba została dobrze zebrana, oceny obfitości okrzemek, oszacowania ilości żywych do martwych pancerzyków okrzemek itd.,

4. Przygotowanie prób do analizy

bz.

5. Metody oczyszczania okrzemek

Metoda 5. Gorący nadtlenek wodoru – metoda zmodyfikowana

Sprzęt: wyciąg laboratoryjny (niezbędny), probówki kwasoodporne (ewentualnie zlewki o pojemności 150ml), pipety, bagietka szklana, zlewka, szkiełka podstawowe, szkiełka nakrywkowe, ewentualnie wirówka.

Odczynniki chemiczne: 10% kwas chlorowodorowy (HCl), stężony perhydrol (nadtlenek wodoru, H_2O_2 , ~37%), woda destylowana lub demineralizowana.

Metodyka:

Próby w laboratorium przenieść do zlewek o pojemności 150 ml, zalać 10% HCl w celu usunięcia węglanów. Proces prowadzić do czasu ustania burzenia, od czasu do czasu mieszając szklaną bagietką. Następnie próby przepłukać się czterokrotnie wodą destylowaną lub demineralizowaną w odstępie 12 godzin, bądź odwirować (patrz metoda 1). Aby usunąć materię organiczną próby gotuje się w stężonym perhydrolu (~37%) od 2 do 12 godzin, uzupełniając perhydrol, jeśli zachodzi taka potrzeba. Wygotowane próby płucze się ponownie czterokrotnie wodą destylowaną w odstępach 12-to godzinnych lub odwirowuje. Po zdekantowaniu i uzupełnieniu wodą destylowaną lub demineralizowaną do 100 ml powstałą zawiesinę nanosi się na szkiełka nakrywkowe (liczba kropli jest zależna od gęstości zawiesiny), a pozostały materiał konserwuje się odpowiednio (patrz poprzednie metody) i przechowuje do ewentualnej weryfikacji.

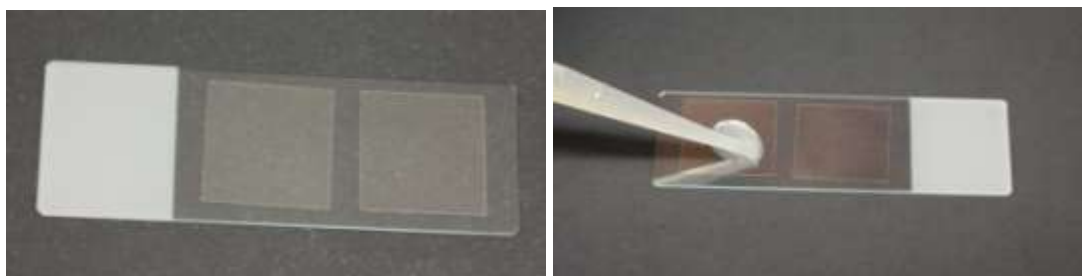
6. Przygotowanie preparatów trwałych

Sprzęt: wyciąg, ceramiczna płyta grzejna, grzejnik elektryczny, jednorazowe pipety;

Odczynniki chemiczne: woda destylowana, żywica syntetyczna o współczynniku załamania światła $> 1,6$; na przykład Naphrax®;

Metodyka:

- przed wykonaniem preparatów stałych należy odtłuścić szkiełka nakrywkowe etanolem, jeśli nie były odtłuszczone fabrycznie;
- na szkiełku podstawowym umieszczamy 1 lub 2 szkiełka nakrywkowe, na które наносimy wyprażony materiał krzemkowy;

- w przypadku dużego zagęszczenia osadu na szkiełka nakrywkowe наносimy od 1 do 2 kropli materiału krzemkowego i uzupełniamy go roztworem chlorku amonu lub wodą kranową (po uprzedniej kontroli, czy nie ma w niej okryw krzemkowych) rozprowadzając równomiernie materiał po całym szkiełku;
- w celu bardziej równomiernego rozprowadzenia materiału krzemkowego po szkiełku, można zastosować odwrotną kolejność – najpierw uzupełniamy szkiełko roztworem salmiaku lub wody kranowej, a następnie dodajemy materiał krzemkowy.

Do sporządzenia preparatów przygotowuje się 10% roztwór chlorku amonu (salmiaku, NH_4Cl), który zapobiega tworzeniu się agregatów.

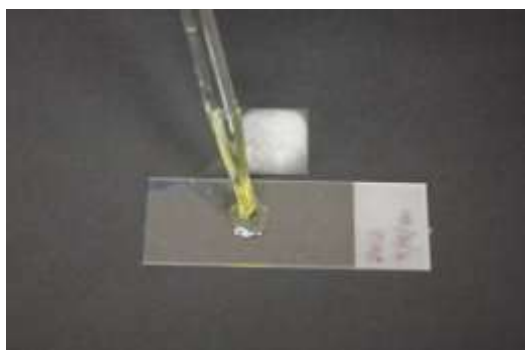
- Jeżeli na szkiełko nakrywkowe nakrapiamy 1-4 kropli próby krzemkowej wtedy roztwór chlorku przygotowujemy następująco: 100 ml wody destylowanej + 10 kropli 10% NH_4Cl . Tym roztworem uzupełniamy szkiełko, w pierwszej kolejności наносząc roztwór chlorku, a następnie próbę krzemkową.
- Jeżeli całe (lub prawie całe = 20-25 kropli) szkiełko nakrapiamy materiałem krzemkowym to roztwór chlorku przygotowujemy następująco: 10 ml wody destylowanej + 20 kropli 10% NH_4Cl . Wtedy na szkiełko dodajemy tylko 1 kroplę tak przygotowanego roztworu.

Tak przygotowane szkiełka zostawia się do odparowania w temperaturze pokojowej. Następnie na płycie grzewczej nagrzanej do temperatury 351°C wyprażamy chlorek amonu przez ok. 3 minuty.

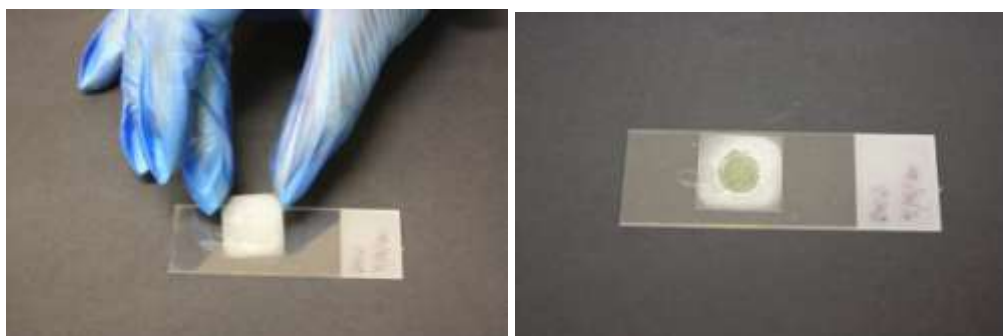

Następne czynności wykonujemy pod wyciągiem, ponieważ rozpuszczalnikiem żywicy Naphrax® jest toluen.

- Następnie przygotowujemy czyste i opisane szkiełka podstawowe i umieszczamy na każdym z nich po 2 krople Naphraxu®;

- szkiełko nakrywkowe kładziemy stroną z materiałem okrzemkowym na krople Naphraxu®;

- tak przygotowane szkiełko podstawowe kładziemy na gorącej ceramicznej płycie grzejnej lub piecyku (około 200°C) i podgrzewamy do momentu zagotowania się Naphraxu® (odparowania rozpuszczalnika z żywicy) pod szkiełkiem nakrywkowym (kilka do kilkunastu sekund);
- zdejmujemy preparat z ceramicznej płyty grzejnej lub piecyka elektrycznego i delikatnie dociskamy szkiełko nakrywkowe w celu usunięcia pęcherzyków powietrza i nadmiaru żywicy;

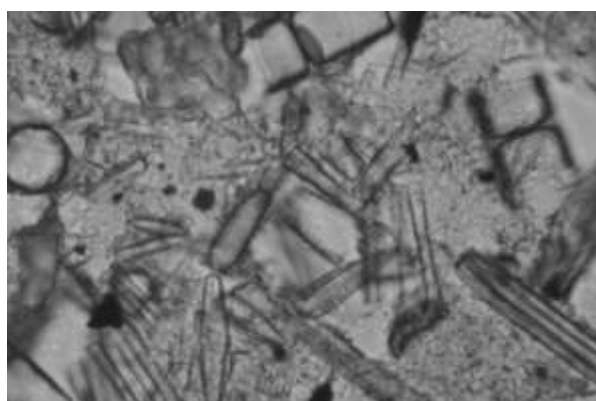

- po wystygnięciu żywica musi być twarda (powinna się kruszyć, nie ugiąć czy ciągnąć lub płynąć).

W poprawnie wykonanym preparacie w polu widzenia przy powiększeniu 1000x powinny być widoczne 15 – 20 okryw okrzemek.

Dobrze wykonany preparat

Niepoprawnie wykonany preparat

Tak przygotowane preparaty stałe służą do dalszych analiz taksonomicznych i mogą być przechowywane przez długi czas (ponad sto lat), zabezpieczone przed mechanicznym uszkodzeniem w odpowiednich pudełkach na preparaty.

7. Analiza mikroskopowa

Na podstawie wytycznych dotyczących identyfikacji, oznaczania ilościowego i interpretacji wyników badania próbek okrzemek bentosowych z wód płynących zawartych w PN-EN 14407 czerwiec 2007 wymaganym wyposażeniem jest:

- mikroskop świetlny, wyposażony w ruchomy stolik i obiektyw immersyjny o dużym powiększeniu 100x. Zaleca się stosowanie kontrastu fazowego lub kondensora interferencyjno-różnicowego (Nomarskiego). Mikroskop powinien być wyposażony w podziałkę okularową o rozdzielczości co najmniej 1µm. Konieczne jest też:
  - wyposażenie do wykonywania fotografii mikroskopowej;
  - klucze do identyfikacji i źródła ikonograficzne, odpowiednie do rozpatrywanych siedlisk - *Klucz do identyfikacji okrzemek w fitobentosie na potrzeby oceny jakości wód powierzchniowych w Polsce jako źródło podstawowe oraz dodatkowo seria *Diatoms of Europe* i *Iconographia Diatomologica* – wybrane pozycje.*
- olejki immersyjne i dozownik;
- szmatka do soczewek;

- wyposażenie do zapisu danych w trakcie ich zbierania. Zaleca się, aby wybór arkuszy lub programów obliczeniowych uwzględniał wymagania programu zapewnienia jakości, który jest stosowany. **Arkusze powinny zawierać zmiany jakie zaszły w taksonomii okrzemek – najnowsze podziały taksonomiczne, stale aktualizowane wartości wskaźnikowe poszczególnych taksonów***,
- wyposażenie do weryfikacji tożsamości trudnych do identyfikacji okazów. Powinno ono umożliwiać wykonanie wyskalowanych, wysokiej jakości fotografii mikroskopowych,
- w przypadku trudności i niepewności przy identyfikacji okrzemek zalecane jest kontaktowanie się w celu konsultacji z Ekspertami, szczególnie specjalistami z ośrodków naukowych zajmujących się tą grupą organizmów.

*Aktualizując arkusze kalkulacyjne należy bezwzględnie pamiętać o tym, że nie wystarczy zmienić jedynie nazwy gatunku na nową. Istnieje wiele sytuacji, w których gatunek zyskuje nową nazwę i zawsze należy dokładnie przeanalizować przyczyny zmiany. Najprostsza sytuacja i najczęstsza dotyczy przeniesienia gatunku z rodzaju do rodzaju, ze względu na kryteria morfologiczne, czy genetyczne. Nie ulega wówczas zmianie charakterystyka autekologiczna i wartości wskaźnikowe gatunku. Zdecydowanie więcej komplikacji występuje przy podziale jednego gatunku na dwa, czy nawet kilka innych. Z ram starego gatunku (*sensu lato*) zostaje wyciągniętych kilka nowych gatunków, które zyskują nowe nazwy i muszą mieć na nowo ustaloną charakterystykę autekologiczną i wartości wskaźnikowe, gdyż najczęściej mają zawężone zakresy ekologiczne względem gatunku, z którego zostały „wyjęte”. Gatunek pierwotny często pozostaje pod tą samą nazwą (określany jako *sensu stricto*), jednakże najczęściej pozostaje z zawężoną charakterystyką ekologiczną i na nowo należy ustalić wartości wskaźnikowe (przykład np. *Gomphonema truncatum* – wydzielono kilka nowych, czy *Navicula pupula* – wydzielono kilkanaście nowych, a gatunek pierwotny przeniesiono do innego rodzaju – *Sellaphora pupula*). Wymaga to przestudiowania najnowszej literatury, a w przypadku braku danych literaturowych, określenia autekologii i wartości wskaźnikowych na podstawie wyników analiz – zestawienia liczebności z jak największej liczby prób z parametrami środowiskowymi. Jest to proces czasochłonny i wymaga znajomości najnowszej literatury diatomologicznej, zarówno taksonomicznej, jak i ekologicznej. Niedopuszczalne jest natomiast pozostawienie arkuszy kalkulacyjnych w formie niezmienionej, ponieważ będzie to przyczyna błędów i powód obniżenia jakości wdrażanego programu. Należy wkalkulować w koszty regularne (co 3–4 lata) aktualizacje arkuszy kalkulacyjnych, pod kątem zmian taksonomicznych i ekologicznych.

7.1. Ustalenie taksonomicznych kryteriów analiz

Minimalny poziom w zakresie taksonomii, który jest akceptowalny w badaniach stanu ekologicznego wód wymaga identyfikacji do poziomu gatunku. W przypadku wykorzystywania okrzemek do oceny jakości wody, ważne jest upewnienie się, że identyfikacja przebiegła prawidłowo. Wymaga to weryfikacji oznaczeń z odpowiednią literaturą, jak seria *Diatoms of Europe* (6 tomów), czy wybrane tomy *Iconographia Diatomologica*, np. 2, 13, 16.

7.2. Ustalenie jednostek do oznaczenia ilościowego

Podstawową jednostką w celu określenia ilościowego udziału poszczególnych taksonów w próbie jest okrywa. W przypadku okrzemek np. z rodzaju *Amphora* bardzo często dwie okrywy liczone są jako jedna, co jest błędem.

7.3. Ustalenie wielkości próbki

Typowa liczona wielkość próbki zawiera od 300 do 500 jednostek (okryw). Sprawdzoną i stosowaną najczęściej metodą jest wielkość próbki licząca 400 okryw.

7.4. Postępowanie z okrzemkami uszkodzonymi i innymi niedającymi się zidentyfikować

W celu wyeliminowania ryzyka policzenia oddzielnych części uszkodzonych okryw lub skorupki przed rozpoczęciem badań zaleca się określenie konsekwentnego sposobu postępowania. Są możliwe następujące sposoby:

- uwzględnianie uszkodzonego okazu tylko wówczas, gdy istnieją w przybliżeniu jego trzy czwarte,
- uwzględnianie uszkodzonego okazu tylko wówczas, gdy istnieje co najmniej jeden biegun i pole środkowe,
- odrzucanie wszystkich uszkodzonych okazów – UWAGA, jednak w tym przypadku, istnieje ryzyko, że nawet przy drobnych błędach w preparatyce okrzemek, większość okryw ulegnie uszkodzeniu, lub zostaną uszkodzone okrywy gatunków delikatnych, o cienkich ścianach komórkowych – istnieje wtedy ryzyko nierzetelnego oznaczenia.

Podsumowanie

Wdrażany program oceny jakości wód powierzchniowych w Polsce na podstawie fitobentosu (ze szczególnym uwzględnieniem okrzemek) zaczyna funkcjonować właściwie, o czym świadczą wyniki kwestionariuszy. Dla większości (około trzech czwartych) ankietowanych procedury związane z typowaniem miejsca, poborem prób, przygotowaniem preparatów i identyfikacją gatunków są jasne. Wątpliwości pozostałych osób powinny rozwiązać odpowiedzi i komentarze udzielane do poszczególnych, zgłaszanych w kwestionariuszach problemów i zadawanych pytań. Największy problem u większości badanych stanowi brak pewności siebie i poczucie niewystarczającej wiedzy hydrologicznej, jak i hydrobiologicznej (diatomologicznej w szczególności). Wśród ankietowanych jest bardzo duże zapotrzebowanie na cykliczne szkolenia, nie masowe, lecz w małych, regionalnych grupach lub bezpośrednio w Pracowniach, z możliwością indywidualnego kontaktu z prowadzącym i czasem na utrwalenie zdobytej wiedzy.

Bezwzględne uzupełnienia wymaga sprzęt mikroskopowy i laboratoryjny w niektórych pracowniach. W innych, dla zachowania jakości analiz, konieczne jest zasilenie kadry o dodatkowe osoby, bądź specjalizacja poszczególnych pracowni.

Uzupełnienia lub korekty wymaga Przewodnik Metodyczny, co powinno być dokonane na drodze przygotowania kolejnej, poprawionej wersji. Zarówno arkusze kalkulacyjne, jak i tabele gatunków w Przewodniku Metodycznym, należy bezwzględnie zaktualizować pod kątem najnowszych podziałów taksonomicznych – nazwy gatunków i wartości wskaźnikowe, jak też dopasować listy do zawartości *Klucza do identyfikacji okrzemek w fitobentosie na potrzeby oceny jakości wód powierzchniowych w Polsce*.